

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

127:4• 2007

Anstaltssystemet

1950-talets svenska "sinnesslövärd"

Sara Hansson, *I den goda vårdens namn: sinnesslövärd i 1950-talets Sverige*, diss., Studia historica Upsaliensia 229, Uppsala: Acta universitatis Upsaliensis, 2007. 206 s. (Summary: In the name of good care: care of the feeble-minded in Sweden during the 1950s.)

I 1950-talets Sverige fanns närmare 200 så kallade sinnesslöanstalter, utplacerade över större delen av landet. Några var små, andra hade hundratals intagna. Vissa var privata, andra ägdes av kommuner, landsting eller stat. Denna vildvuxna flora av institutioner omfattade närmare 13 000 intagna som placerats på anstalt därför att de, enligt samtidens sätt att se, var svagt begåvade – eller som beteckningarna löd: "sinnesslöa" eller "psykiskt efterblivna" (hädanefter används begreppen utan citationstecken). Allt sedan tidigt 1900-tal hade den dominerande vårdideologin handlat om att segregera och isolera de sinnesslöa från det omgivande samhället. Snart skulle vinden emellertid vända. 1960- och 1970-talen var den så kallade normaliseringsprincipens decennier och successivt monterades det omfattande institutionssystemet ned.

När Sara Hansson valt att undersöka 1950-talets sinnesslövärd har hon alltså givit sig i kast med ett vårdssystem som stod inför betydande förändringar. Decenniet kan, menar Hansson, ses som slutet på en vårdepok. "Brytningsskede" må vara ett utslitet begrepp, men om något 1900-talsdecennium förtjänar det så är det kanske femtioalet. Det är knappast en slump att sinnesslövärdens kris – för det visar sig vara vad det handlar om – sammanföll med välfärdspolitiska ambitioner av helt nya slag och med omvandlingar som den stora kommunreformen. Sara Hansson har också ambitionen att placera sitt ämne i ett bredare sammanhang. Avhandlingens syfte är att "ta ett helhetsgrepp om sinnesslövärderna" som den gestaltade sig på 1950-talet, och att förklara dess "samhällsroll" (s. 11).

Som medel för att uppnå syftet – som undersökningens prisma – använder författaren den stora inventering av sinnesslövärderna som läkaren och psykiatrikern Hans Forssman genomförde åren 1955–1959. Inventeringen var följden av en rad tidningsskrivierier om missförhållanden på vissa anstalter, om felaktiga intagningar och annan bristande rättssäkerhet inom vården. Forssman gavs av Medicinalstyrelsen uppdraget att besöka samtliga anstalter för sinnesslöa, att bedöma hur institutionerna fungerade och att undersöka varje intagen. Det rörde sig alltså om en undersökning med mycket stora ambitioner – det var inget annat än en totalinventering av svensk sinnesslövärd.

Det bevarade källmaterialet från Forssmans inventering – 24 volymer i Medicinalstyrelsens arkiv, Riksarkivet – utgör alltså utgångspunkten för Sara Hanssons

undersökning. Via denna källa – och kringmaterial i form av riksdagstryck, pressklipp, korrespondens med mera – vill hon undersöka hur och varför idén om en inventering växte fram, hur den planerades och genomfördes och vad dess följder blev. Indirekt, menar författaren, kan inventeringen också belysa vad som bedömdes vara god respektive dålig sinnesslövärd och vad begreppet sinnesslöhet stod för enligt samtidens aktörer. Forssmans undersökning får på så sätt spegla sinnesslövärden i dess helhet.

Anstaltssystemet

Mot bakgrund av den uppskruvade rättssäkerhetsdebatt som var startpunkten för Forssmans inventering överraskar resultatet av hans omfattande undersökning: endast 39 av närmare 13 000 personer visade sig nämligen vara felaktigt intagna på sinnesslöanstalt – enligt Forssman. Ett större problem utgjorde de ”svårskötta patienter” som av en eller annan anledning befann sig på en mindre lämplig avdelning eller institution. Men detta betraktades ändå som något som kunde lösas inom det rådande anstaltssystemet. Diskrepansen var stor mellan å ena sidan den ideologiska kritik som pressen levererat i början av 1950-talet, mot vad som framställdes som en omodern och inkompetent driven vård, och å andra sidan det svar på kritiken som Forssmans inventering innebar.

Sara Hansson kan visa hur värden ännu på 1950-talet dominerades av en specifik modell för att lösa det så kallade sinnesslöproblemet: anstaltstänkandet och differentieringsprincipen. Sinnesslövärden var organiserad så, att den enskilde patienten klassificerades efter sitt vårdbehov – ”bildbar”, ”obildbar”, ”svårskött” och så vidare – och därefter placerades på en anstalt med lämplig inriktning. Den intagnes fortsatta utveckling och mognad skulle sedan motivera eventuella förflyttningar till andra institutioner eller till öppenvården. Anstaltssystemet växte i sin tur fram som ett slags organiskt helt där institutioner av olika typ kompletterade varandra: små privata vård- och arbetshem, större kommunala vård-, arbets- och skolhem, landstingsdrivna centralanstalter och slutligen statliga specialanstalter för ”svårskötta”, ”asociala” och så vidare. *Sortering* var vårdens grundsats.

Men detta var sinnesslövärden enligt sitt tänkta ideal. Till avhandlingens stora förtjänster hör Sara Hanssons strävan att gå bakom samtida normer och riktlinjer för att blottlägga vårdapparatusens mekanismer. I realiteten, menar författaren, var det anstaltssystemet och dess ”dolda regler” som avgjorde hur en intagen bedömdes och var i systemet olika individer hamnade. Klassificeringen handlade inte i första hand om diagnoser, utan om de intagnas förmåga att anpassa sig till anstaltens rutiner och förväntningar. Och dessa förväntningar utgick från personalens subjektiva bild av den vårdade. En intagen kunde till exempel betecknas som ”svårskött” på en plats men fullt hanterbar på en annan – och detta var avhängigt inte enbart respektive anstalts resurser utan också personalens värderingar. Be-

greppet sinnesslöhet, menar Hansson, fick därmed sitt specifika innehåll beroende på den vårdades institutionella sammanhang. Differentieringen kunde också få till konsekvens att "svårskötta" exporterades från ett vårdhem till nästa: "Priset för god sinnesslövard på den ena anstalten var ett överskjutande av problem till den andra", heter det i avhandlingen. För att lösa detta hade sinnesslövarderna växt – och fortsatte ännu att växa – med nya institutioner. Men det skedde närmast ad hoc-mässigt och med utgångspunkt i anstalternas intressen.

Det är alltså inte bilden av ett välplanerat vårdssystem med en övergripande rationalitet som Sara Hansson målar upp. Författarens metafor för sinnesslövarderna är i stället "lapptäcket" – en komplex vårdapparat som växt fram bit för bit och som på 1950-talet kunde ge "ett kaotiskt helhetsintryck" (s. 50). Konsekvensen för den enskilde blev i många fall att slussas mellan institutionerna, en tillvaro av "ständiga uppbrott" och otrygghet. Drivkraften – motorn i systemet – var anstalternas behov, inte de sinnesslöas.

Källmaterial och angreppssätt

I denna avhandling spelar ett specifikt och avgränsat källmaterial – Forssmans inventering – en central roll för framställningen och för författarens tolkningar av sinnesslövarderna. Som antytts ovan kompletteras detta med undersökningar av press, samtida småskrifter, statliga utredningar och riksdagstryck. Likaså har författaren tagit del av otryckta handlingar hos Medicinalstyrelsen kring vissa av de anstalter som förekommer i Forssmans utredning. Tyngdpunkten ligger dock otvetydigt på inventeringen 1955–1959, vilket också är författarens avsikt. Avhandlingens centrala empiriska delar (kap. 5–7) bygger till allra största del på inventeringen.

Med tanke på Hanssons ambition att teckna en helhetsbild av 1950-talets sinnesslövard måste man ställa frågan om alternativa materialgrupper hade kunnat belysa ämnet ytterligare. Det är uppenbart att vårdens moderna historia erbjuder ett mycket rikligt källmaterial, såväl lokalt som centralt. För den som studerar sinnesslövarderna finns exempelvis en stor mängd anstaltsarkiv, det går att följa riksdagsbehandlingarna (avhandlingen refererar nu vissa motioner och propositioner) eller studera föräldraföreningarna som bildades just på 1950-talet. Medicinalstyrelsens arkiv är en guldgruva som bland annat innehåller serier av korrespondens och andra handlingar som rör sinnesslövarderna; där finns redogörelser för de återkommande inspektionerna av anstalterna liksom anstalternas egna årsberättelser. En omfattande klippsamling i samma arkiv belyser offentlighetens bild av den dåtida sinnesslövarderna.

Nu menar jag självfallet inte att Sara Hansson skulle ha undersökt allt. Där emot förefaller det som om författaren hade vunnit exempelvis på att gå igenom vissa av de serier i Medicinalstyrelsen som är direkt relaterade till den vård hon studerar. Hon hade då med största sannolikhet inte bara funnit mer av relevans

för avhandlingen, utan också fått en större systematik i källurvalet. Nu refereras – till exempel – vissa medicinalstyrelsedokument av den anledningen att en kopia hamnat i ett underarkiv som författaren undersökt, medan samtliga liknande akter återfinns bland Medicinalstyrelsens utgående handlingar (som författaren inte gått igenom).¹ Över huvud taget ger hänvisningarna till källmaterialet – förutom beträffande Forssmans undersökning – ett ibland något slumpmässigt intryck. Vi får i inledningen veta att mötesförhandlingar och tidskrifter har undersökts ”i tillämpliga fall” (s. 19), vilket är en alltför vag upplysning.

Dessa anmärkningar görs mot bakgrund av Hanssons uttalade målsättning att ta ”ett helhetsgrepp” om sitt ämne. Författaren betonar också att sinnesslövärdens formades i en ”interaktiv process” och att den därför skall undersökas ur olika aktörers perspektiv (s. 19). Även detta gör den relativa fokuseringen på materialet kring Forssmans utredning diskutabel. Risken är att inventeringen, och det källmaterial den lämnat efter sig, i allt för hög grad representerar en individs perspektiv. Man inte heller beträffande inventeringen utnyttjas arkivets hela potential. Vad som undersöks systematiskt – och som naturligtvis är centralt för författarens frågeställning – är Forssmans många rapporter, ett kartotek över utskrivningar och omplaceringar samt bevarad korrespondens. Men detta innebär att författaren sammantaget utnyttjar mindre än en fjärdedel av samlingen.² Vad som *inte* behandlas i avhandlingen är de personrelaterade akterna: en blankett med korta uppgifter om varje undersökt person, dessutom fylligare kommentarer och IQ-tester i vissa fall.

Det hade varit spännande att veta om eller hur detta unika material – ett tvärsnitt från 1950-talets andra hälft, som tycks omfatta nästan samtliga intagna! – eventuellt hade kunnat användas. Även om det inte kunnat visa vilka det egentligen var som befann sig på anstalterna kanske det åtminstone hade kunnat spegla hur dessa personer uppfattades och beskrevs i samtiden. Nu har Hansson, förmodligen av rimliga forskningsekonomiska skäl, valt att inte behandla personakterna. Men som läsare saknar man en diskussion om varför författaren har tagit detta beslut och vilka konsekvenser det kan medföra.

Teori och tolkningar

En liknande sparsamhet gäller författarens behandling av tidigare forskning och av teori. Relevanta arbeten om den svenska sinnesslövärdens historia täcks in väl, medan motsvarande internationell forskning behandlas något mindre fullständigt.

1. Se skrivelsen från Medicinalstyrelsen till chefen för Inrikesdepartementet 17/2 1950 som refereras på s. 84 från en kopia bland pappren rörande vårdhemmet Solvik. Originalkonceptet, och liknande skrivelser, återfinns i Medicinalstyrelsens arkiv, Riksarkivet, mentalsjukvårdsbyrån, serie B1b (koncept, US-avdelningen, där US bör tolkas som ”utvecklingsstörda”). Serie E11c i samma arkiv omfattar de inkommande handlingarna (akter, US-avdelningen).

2. I noterna förekommer hänvisningar till fem av inventeringens sammanlagt 24 volymer (vol. 1–3 och 23–24).

I båda fallen tenderar Hansson att tämligen kortfattat redovisa en forskares ståndpunkt eller att förmedla ett resultat, men mera sällan utvecklas diskussionen till en dialog med tidigare forskning. Som läsare vill man helt enkelt veta mer om hur Hanssons tolkningar och resultat skiljer sig från andra författares eller hur de kan bekräfta dem. Detta är dessutom en onödig brist eftersom Sara Hansson har mycket att tillföra diskussionen om vårdens förutsättningar och anstaltsväsendets karaktär.³

Hansson anknyter dels till institutionell teoribildning, dels, och framför allt, till forskning om rationalitetssträvanden, planering och kontroll i det moderna samhället.⁴ Båda perspektiven förefaller relevanta. Men medan det sistnämnda leder författaren till övergripande och svårverifierade resonemang om modernitetens konsekvenser, rymmer det institutionella perspektivet enligt min mening mera konkreta tolkningsmöjligheter. En viktig slutsats i avhandlingen är ju att medan Forssmans inventering kan sägas representera rationella ideal och idéer om behovsstyrning av vården, stod själva anstaltssystemet, som Hansson formulerar det, i opposition mot detta tänkande. Denna kontrast mellan norm och praktik uppfattar jag som en av författarens huvudpoängar. Det hade därför varit spännande om större tonvikt lagts i avhandlingen vid den institutionella teorins möjligheter att öka förståelsen för anstaltsväsendet just som system. Sinnesslövardens kontinuitet fram till 1950-talet, och den minskande smidighet och rationalitet som Hansson belyser, borde på ett fruktbart sätt kunna kopplas till vårdens institutionalisering: dess organisationskultur och intressegrupper, dess standardiserade procedurer och låsningar till ett visst slags problemlösning.⁵ Nu stannar sådana resonemang vid antydningar.

Trots dessa invändningar menar jag att Sara Hansson förmedlar ett intressant korrektiv till schablonmässiga beskrivningar av "folkhemsepoken" i allmänhet, och "socialstaten" i synnerhet. Planeringssträvan och "social ingenjörskonst" må ha präglat vissa välfärdspolitiska teoretiker och beslutsfattare under 1900-talet. Men den sakta framrullande "verkligheten" är en annan historia. Här ger Hansson en trovärdig beskrivning av ett anstaltssystem som kom att leva sitt eget liv.

Själva den inventering som Hans Forssman utförde under 1950-talets andra hälft är som nämnts inte målet för avhandlingen, utan avhandlingsförfattarens medel för att närma sig sinnesslövarderna. Men Hansson diskuterar också Forss-

3. Jag hade t.ex. gärna sett ett tydligare ställningstagande till den för avhandlingen centrala forskning som utförts av bland andra Judith Areschoug, Kristina Engwall och Maija Runcis. På en punkt förs dock en sådan dialog, och det gäller tesen om den pedagogiska traditionens betydelse för humaniseringen av vården (Mårten Söder, Areschoug m.fl.) som Hansson trovärdigt nyanserar.

4. Zygmunt Bauman, Nicolas Rose, James C. Scott m.fl.

5. Jfr Sven Steinmo, Kathleen Thelen & Frank Longstreth, (red.), *Structuring politics: historical institutionalism in comparative analysis*, Cambridge 1992. Och för en tillämpning på svensk historia: Peter Johansson, *Fast i det förflutna: institutioner och intressen i svensk sjukförsäkringspolitik 1891–1931*, Stockholm 2003.

mans projekt som sådant. Bara det faktum att Medicinalstyrelsen beslöt att genomföra denna inventering av närmast gargantuanska mått är naturligtvis fascinerande. Metoderna likaså. Forssman utvecklade en teknik där han menade sig kunna studera de intagna mer eller mindre på löpande band. Undersökningarna, räknar Hansson ut, tog maximalt en kvart per patient, varav åtta minuter ägnades en psykiatrisk undersökning. Arbetsprocessen under inventeringen belyser också spänningen mellan å ena sidan kartläggaren Forssmans vetenskapliga ideal, och den svårämbara verkligheten å den andra. Det visar sig snart att subjektiva faktorer, såsom Forssmans intryck av "stämning" och "anda" på anstalterna, blev centrala för hans bedömning av vad som var god respektive dålig vård. Detta leder Hansson till en givande diskussion om inventeringen som "projekt", om vad som skapade vetenskaplig trovärdighet och om hur aktörerna menade att objektiviteten skulle upprätthållas.⁶ Hon kan också visa hur själva utgångspunkten för inventeringen – rättssäkerheten för de intagna – successivt förflyttades mot bakgrunden. I stället kom differentieringsfrågan och Forssmans egna medicinska forskningsambitioner att styra allt mer av massundersökningen. Inventeringen blev därmed inte den omedelbara lösning av sinnesslövdens legitimitetskris som den var tänkt att vara. Och inte heller betydde den en radikal förändring för de personer som var föremål för denna vård – de "sinnesslöa".

Formalia

Vad beträffar formalia är min bedömning att hantverket är väl utfört i Sara Hanssons avhandling. Stickprov visar att citat och refererade resonemang, med få och förståelsen obetydliga undantag, är riktigt återgivna.⁷ Texten är dessutom välskriven – korrekt men inte onödigt komplicerad. Det finns ett bra driv framåt i boken. Dispositionen är tydlig och logisk. Bland minustecknen kan nämnas att författaren beträffande de otryckta dokumenten ofta inte anger källans originalrubrik utan använder sig av egna kortvarianter, vilket kan skapa förvirring. Vissa tabeller har likaså en något oklar rubricering.⁸

Avslutning

I den goda vårdens namn är sammanfattningsvis en avhandling som placerar sig i ett angeläget och komplicerat forskningsfält. Den behandlar en del av svensk

6. En uppenbar parallell är Elin Bommenels avhandling *Sockerförsöket*, Lund 2006, som undersöker 1940- och 1950-talens kariesexperiment vid Vipeholms sinnessjukhus just i dess egenskap av vetenskapligt projekt. En jämförelse med Bommenels resultat hade förmodligen varit fruktbar.

7. I ett fall – Zygmunt Baumans *Auschwitz och det moderna samhället* – är sidhänvisningarna genomgående fel, förmodligen därför att annan upplaga använts än den som anges i noter och litteraturförteckning.

8. Dessutom, parentetiskt: I avhandlingen anges att det totala antalet undersökta i Forssmans inventering var 12 904, medan det korrekta antalet enligt Forssmans sista och enligt egen utsägo korrigerade rapport tycks ha varit 12 903.

historia som länge försumrades och den ställer forskaren inför såväl svåra tolkningsproblem som etiska dilemman. För den som skriver om det som onekligen var samhällets baksida är det bara alltför lätt att glida in i ett indignerat, konspirativt eller moraliserande språkbruk. Detta undviker Sara Hansson. Hennes text präglas på ett berömvärt sätt av viljan att förstå, inte att fördöma. Författarens goda analytiska förmåga framkom för övrigt också mycket tydligt under disputationssakten.

Avhandlingen hade vunnit på ett utförligare metodavsnitt, en mera aktiv dialog med tidigare forskning och en mera utvecklad teoretisk diskussion. Mina invändningar rör också glappet mellan ambition och resultat. Jag har svårt att se att författaren infriar löftet om att ta ett "helhetsgrepp" om sinnesslövarderna eller att läsaren kommer till klarhet om vad dess samhällsroll egentligen innebar. Sådana frågeställningar hade enligt min mening krävt ett bredare angreppssätt och ett mera varierat källmaterial. Å andra sidan är avhandlingen – som den nu är skriven – en fascinerande och viktig bok som ger ny kunskap om svensk sinnesslövard i ett brytningsskede. Den enklaste lösningen hade varit att begränsa syftet och koncentrera framställningen till det som Hans Forssmans stora inventering faktiskt speglar, och som författaren förtjänstfullt beskriver och analyserar: världens komplexitet, anstaltssystemets logik och bristen på överensstämmelse mellan ideal och verklighet.

*Mattias Tydén**

* Fakultetsopponent